

TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI
HUZURIDAGI ILMIY DARAJALAR BERUVCHI
DSs.03/30.12.2020.L16.02 RAQAMLI ILMIY KENGASH

TOSHKENT KIMYO-TEXNOLOGIYA INSTITUTI

Qo'lyozma huquqida
UDK: 658:562:615.9(575.1)

Gulbayeva Feruza Islamovna

KIMYO SANOATI KORXONALARIDA TEJAMKOR ISHLAB
CHIQRISHNI BOSHQARISH KONSEPSIYASINI
TAKOMILLASHTIRISH

08.00.13 – Menejment

Iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
DISSERTATSIYASI

Ilmiy rahbar
i.f.d., prof. F.T.Kasimova

Toshkent – 2025

MUNDARIJA

KIRISH	3
I-BOB. KIMYO SANOAT KORXONALARIDA “TEJAMKOR ISHLAB CHIQUARISH” KONSEPSIYASINI TADBIQ ETISHNI BOSHQARISHNING NAZARIY-USLUBIY ASOSLARI	12
1.1. Sanoatda samaradorlikka yo‘naltirilgan zamonaviy ishlab chiqarish konsepsiyalari.....	12
1.2. Kimyo sanoati korxonalarida “tejamkor ishlab chiqarish”ni boshqarish prinsiplari va funksiyalari.....	25
1.2. Tejamkor ishlab chiqarish konsepsiyasidan foydalanishni boshqarish samaradorligini baholash uslubi.....	39
Birinchi bob bo‘yicha xulosalar.....	46
II-BOB. O‘ZBEKISTON KIMYO SANOAT KORXONALARIDA TEJAMKOR ISHLAB CHIQUARISH KONSEPSIYASINI TADBIQ ETISH HOLATI TAHLILI	48
2.1. O‘zbekiston iqtisodiyotida kimyo sanoatining o‘rni.....	48
2.2. “O‘zkimyosanoat” aksiyadorlik jamiyati tarkibidagi korxonalarda “tejamkor ishlab chiqarish” konsepsiyasidan foydalanish holati tahlili..	59
2.3. Kimyo sanoat korxonalari ishlab chiqarish jarayonida “tejamkor ishlab chiqarish” konsepsiyasini tadbiq etish samaradorligini baholash..	81
2.4. “O‘zkimyosanoat” aksiyadorlik jamiyati tizimida faoliyat yuritayotgan kimyo sanoati korxonalarida ishchi-xodimlarining tejamkor ishlab chiqarish konsepsiyasini tadbiq etishiga ta’sir etuvchi omillar.....	106
Ikkinchi bob bo‘yicha xulosa.....	115
III-BOB. KIMYO SANOATI KORXONALARIDA TEJAMKOR ISHLAB CHIQUARISH KONSEPSIYASINI TADBIQ ETISHNI BOSHQARISH AMALIYOTINI TAKOMILLASHTIRISH YO‘LLARI	119
3.1. Kimyo sanoati korxonalari boshqaruvida “tejamkor ishlab chiqarish” konsepsiyasini tadbiq etish vositalari.....	119
3.2. Kimyo sanoati korxonalarida “tejamkor ishlab chiqarish” konsepsiyasidan foydalanishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini takomillashtirish.....	130
3.3. Kimyo sanoati korxonalarida “tejamkor ishlab chiqarish” konsepsiyasidan foydalanish istiqbollari.....	138
Uchinchi bob bo‘yicha xulosa.....	147
XULOSA	150
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI	153
ILOVALAR	164

KIRISH (falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi annotatsiyasi)

Dissertatsiya mavzusining dolzarbligi va zarurati. Jahonda so‘nggi yillarda kimyo sanoatining global daromadi sezilarli darajada o‘ydi. 2023-yilda kimyo-farmatsevtika sektori jahonda taxminan 7,1 trillion yevro daromad keltirdi. Bu 2022-yilda kimyo sanoatining farmatsevtikadan tashqari umumiy daromadi 5,72 trillion AQSH dollariga yetganini ko‘rsatuvchi hisobotlarga mos keladi, bu so‘nggi 15 yildagi eng yuqori ko‘rsatkichdir. Osiyo jahon bozorida hukmronlik qilsa-da, boshqa mintaqalar ham sanoat daromadiga sezilarli hissa qo‘shadi. 2023-yilda Lotin Amerikasi kimyo sanoati taxminan 237,47 milliard evro ishlab chiqardi, Braziliya mintaqaviy bozorning uchdan bir qismidan ko‘prog‘ini tashkil qiladi. Yevropada Germaniya kimyo sanoatida 225,5 milliard yevro daromad bilan yetakchilik qilgan bo‘lsa, Fransiya 108,5 milliard yevro daromad bilan ikkinchi o‘rinda turadi. Shunga qaramay, Xitoy 2022 yilda qariyb 2,4 trillion yevro ishlab chiqaradigan eng yirik yagona davlat bozori bo‘lib qolmoqda, bu global daromadning qariyb 44 foizini tashkil qiladi¹.

Jahonda kimyo sanoati 2024-yilda ishlab chiqarish hajmini 2023-yil darajasidan oshib, o‘rtacha muvaffaqiyatga erishdi va ishlab chiqarish darajasi o‘sishda davom etishi taxmin qilinmoqda, chunki zahiralarini yo‘qotish davri qisqarib, ko‘pchilik mahsulotlar bo‘yicha talab ortib boradi. Biroq, daromad o‘sishini yanada qo‘llab-quvvatlash uchun kimyo kompaniyalari xarajatlarni qisqartirish rejalarini e‘lon qilindi va marjani oshirishni boshladilar, shu bilan birga innovatsiyalarga investitsiyalar davom ettirildi².

O‘zbekistonda ham mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab iqtisodiyotda tarkibiy o‘zgarishlarni amalga oshirish, sanoatni modernizatsiyalash va texnik

¹ [https://www.statista.com/statistics/263136/global-market-share-in-the-chemical-industry-by-](https://www.statista.com/statistics/263136/global-market-share-in-the-chemical-industry-by-region/#:~:text=The%20global%20revenue%20of%20the,trillion%20euros%20in%20global%20revenue.)

[region/#:~:text=The%20global%20revenue%20of%20the,trillion%20euros%20in%20global%20revenue.](https://www.statista.com/statistics/263136/global-market-share-in-the-chemical-industry-by-region/#:~:text=The%20global%20revenue%20of%20the,trillion%20euros%20in%20global%20revenue.)

² [https://www.statista.com/statistics/263136/global-market-share-in-the-chemical-industry-by-](https://www.statista.com/statistics/263136/global-market-share-in-the-chemical-industry-by-region/#:~:text=The%20global%20revenue%20of%20the,trillion%20euros%20in%20global%20revenue.)

[region/#:~:text=The%20global%20revenue%20of%20the,trillion%20euros%20in%20global%20revenue.](https://www.statista.com/statistics/263136/global-market-share-in-the-chemical-industry-by-region/#:~:text=The%20global%20revenue%20of%20the,trillion%20euros%20in%20global%20revenue.)

jihatdan qayta qurollantirishga yuqori e'tibor qaratildi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023 yil 12 sentyabrdagi "O'zbekiston – 2030" strategiyasi to'g'risidagi PF-158-sonli Farmoni bilan "Iqtisodiyot tarmoqlarining "drayver" yo'nalishlarida 850 turdagi innovatsion mahsulotlar ishlab chiqarish", "O'zbekistonning Global innovatsion indeksda Top-50 talik mamlakatlar ro'yxatiga kirishini ta'minlash" hamda "ichki va tashqi bozorlarda tijoratlashtirish natijasida yaratiladigan yangi innovatsion ishlanmalar sonini 2 baravarga oshirish" ustuvor vazifalar sifatida belgilab berilgan. Mazkur vazifalarning samarali bajarilishi, xususan, sanoat korxonalarida innovatsion strategiyalarni samarali qo'llash, yuqori ilmiy sig'imli ishlab chiqarishlarni rivojlantirish, innovatsion faollikni oshirishni talab qiladi va ushbu masalalarni ijobiy hal qilish maqsadida sanoat korxonalarida innovatsiyalarni joriy etishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlaridan foydalanish lozim. Kimyo sanoati korxonalarida tejamkor ishlab chiqarish konsepsiyalarini tadbiq etish asosida korxona samaradorligini oshirish orqali nafaqat milliy va jahon bozorlarida raqobatbardoshlikni ta'minlash, balki iqtisodiyotni innovatsiyalar asosida tashkil etish va mamlakatning yuqori reyting ko'rsatkichlariga erishishiga o'zining ijobiy ta'sirini ko'rsatadi. Yuqoridagi vazifalarning ijrosi O'zbekistonda kimyo sanoati korxonalarida zamonaviy boshqaruv vositalaridan foydalanishning ilmiy-uslubiy asoslarini takomillashtirishni taqozo etadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli "2022–2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida", 2023-yil 12-sentyabrdagi PF-158-sonli "O'zbekiston – 2030" strategiyasi to'g'risidagi farmonlari, 2017-yil 29-noyabrdagi PF-5264-sonli "O'zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish vazirligini tashkil etish to'g'risida", 2018-yil 7-maydagi PQ-3698-sonli "Iqtisodiyot tarmoqlari va sohalariga innovatsiyalarni joriy etish mexanizmlarini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 31.05.2024 yildagi 319-sonli "Elektr energiyasi va tabiiy gazdan foydalanish qoidalarini tasdiqlash to'g'risida"gi qarori hamda mazkur sohaga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga

o'shishda mazkur dissertatsiya tadqiqoti muayyan darajada xizmat qiladi.

Tadqiqotning respublika fan va texnologiyalari rivojlanishining ustuvor yo'nalishlariga mosligi. Tadqiqot ishi respublika fan va texnologiyalari rivojlanishining I. "Demokratik va huquqiy jamiyatni ma'naviy, axloqiy va madaniy rivojlantirish, innovatsion iqtisodiyotni shakllantirish" ustuvor yo'nalishiga mos ravishda bajarilgan.

Muammoning o'rganilganlik darajasi. Kimyo sanoati korxonalari faoliyatini samarali rivojlantirish, ularning samaradorligini oshirish borasidagi tadqiqotlar, uning nazariy va amaliy jihatlarini xorijlik iqtisodchi olimlar Robert S.Kaplan, D.P.Norton, J.R.Ehrenfeld, J.Juran, M.Porter, P.Draker, R.Solou, S.Bryu, va boshqalarning ilmiy asarlarida atroflicha tahlil qilingan.³

MDH mamlakatlarining ko'plab iqtisodchi olimlari, jumladan, I.Ansoff, V.G.Antonov, V.V.Krilov, A.Yu.Kuzmichev, V.V.Ivanov, I.V.Milkina, Ye.Popova, A.V.Tebekin, Y.A.Shumpeter, R.F.Fatxutdinov va boshqalarning ilmiy ishlarida iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning korxona miqyosida o'ziga xos jihatlarini alohida tadqiq etishgan va ishlab chiqarishni rivojlanishida asosiy omil sifatida ilmiy yondashganlar⁴.

Shuningdek, O'zbekistonda kimyo sanoati sohasida faoliyat yuritayotgan korxonalar faoliyatining tashkiliy-iqtisodiy masalalari, uning samaradorligini oshirishning turli jihatlarini, iqtisodiyotning turli soha va tarmoqlarida ishlab chiqarish

³ Kaplan R.S., Norton D.P. The Balanced Scorecard: Translating Strategy into Action. – Boston: Harvard Business School Press, 1996. – 414 p., Эренфельд Дж. P. Sustainability by Design: A Subversive Strategy for Transforming Our Consumer Culture. – Нью-Хейвен: Yale University Press, 2008. – 256 с; Juran J.M. Juran on Quality by Design: The New Steps for Planning Quality into Goods and Services. – New York: Free Press, 1992. – 392 p. Porter M.E. Competitive Strategy: Techniques for Analyzing Industries and Competitors. – New York: Free Press, 1980. – 396 p. Drucker P.F. Management: Tasks, Responsibilities, Practices. – New York: Harper & Row, 1974. – 846 p.

⁴ Ансофф И. Новая корпоративная стратегия. / Под ред. Ю.Н.Каптуренского. – СПб.: «Питер», 1999. – 416 с.; Антонов В.Г., Крылов В.В., Кузьмичев А.Ю. и др. Корпоративное управление. Учебное пособие. / Под ред. В.Г.Антонова. – М.: ИД "ФОРУМ": ИНФРА-М, 2010. – 288 с.; Иванов В.В. Национальные инновационные системы: теория и практика формирования. Монография. / В.В.Иванов. – М.: СканРус, 2014. – 285 с.; Инновационный тип развития экономики. Учебник. / [Архангельский В.В. и др.]; под общ. ред. А.Н.Фоломьева, Рос. акад. гос. службы при Президенте Рос. Федерации. Изд. 2-е, доп. И перераб. – М.: Изд-во РАГС, 2010; Милькина И.В. Теоретические основы формирования стратегии инновационного развития территорий. / И.В.Милькина. // Инновации, 2017. – 87 с.; Попова Е. Проблемные вопросы развития национальной инновационной системы в РФ Текст. / Е.Попова. // Общество и экономика, 2007. – 138 с.; Тебекин А.В. Инновационное развитие экономики. / А.В.Тебекин. – М.: Моск. гос. акад. делового администрирования, 2015; Шумпетер Й.А. История экономического анализа. / Й.А.Шумпетер. Пер. с англ. под ред. В.С.Автономова. – СПб.: Экон. шк.: СПб.: Гос. ун-т экономики и финансов; – М.: Высш. шк. экономики, 2001. – 1664 с.; Фатхутдинов, Р.Ф. Инновационный менеджмент. / Р.Ф.Фатхутдинов. – М., 2016.

samaradorligini oshirishga qaratilgan boshqaruvning o'ziga xos xususiyatlari Sh.A.Atamuradov, N.M.Maxmudov, D.N.Akabirova, A.M.Qodirov, A.T.Axmedova, N.R.Alimova, A.R.Yoqubjonov, Z.T.Gaibnazarova, Sh.E.Sindarov, U.A.Madrahimov, O.X.Xamirayev, Z.A.Xakimov va boshqa olimlarning ilmiy tadqiqotlarida yetarli ochib berilgan.

Yuqoridagi mualliflarning ilmiy ishlarida sanoat korxonalarining iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash amaliyotini o'rganishga yetarli darajada e'tibor berilmagan. Shu sababli, iqtisodiyotning strategik tarmoqlaridan hisoblangan sanoat korxonalarining iqtisodiy barqarorligini ta'minlash amaliyotini chuqurroq o'rganish dolzarb masalalardan hisoblanadi.

Amalga oshirilgan ushbu tadqiqotlar muhim ilmiy va uslubiy manba bo'lsada, kimyo sanoati korxonalarida tejamkor ishlab chiqarish konsepsiyasini tatbiq etishni boshqarish amaliyotini takomillashtirish, ishlab chiqarish samaradorligini oshiruvchi boshqaruv texnologiyalarini joriy etishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlarga yuqori ahamiyat qaratilishi talab etilmoqda. Shuningdek, O'zbekiston olimlari tomonidan innovatsion iqtisodiyot sharoitida kimyo sanoati korxonalari faoliyatiga operatsion menejment, zamonaviy boshqaruv usullarini joriy etish mexanizmlarini takomillashtirish masalalari tizimli yondashuv asosida yaxlit mustaqil tadqiqot ishi obyekti sifatida o'rganilmagan. Ushbu holatlarini hisobga olib, mazkur tadqiqot ishi mavzusi tanlangan.

Tadqiqotning dissertatsiya bajarilgan oliy ta'lim muassasaning ilmiy-tadqiqot ishlari rejalari bilan bog'liqligi. Mazkur dissertatsiya tadqiqoti Toshkent kimyo-texnologiya institutining ilmiy-tadqiqot ishlari rejasiga muvofiq amalga oshirilayotgan ilmiy loyiha doirasida bajarilgan.

Tadqiqotning maqsadi kimyo sanoati korxonalarida tejamkor ishlab chiqarish konsepsiyasini tatbiq etishni boshqarish amaliyotini takomillashtirish bo'yicha ilmiy va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish hisoblanadi.

Tadqiqotning vazifalari quyidagilardan iborat:

- sanoatda samaradorlikka yo'naltirilgan zamonaviy ishlab chiqarish konsepsiyalarini o'rganish;

- kimyo sanoati korxonalarida “tejamkor ishlab chiqarish”ni boshqarish prinsiplari va funksiyalarini nazariy-uslubiy jihatlarini tadqiq qilish;
- tejamkor ishlab chiqarish konsepsiyasidan foydalanishni boshqarish samaradorligini baholash uslubi;
- O‘zbekiston iqtisodiyotida kimyo sanoatining o‘rni;
- “O‘zkimyosanoat” aksiyadorlik jamiyati tarkibidagi korxonalarda “tejamkor ishlab chiqarish” konsepsiyasidan foydalanish holati tahlili;
- kimyosanoat korxonalari ishlab chiqarish jarayonida “tejamkor ishlab chiqarish” konsepsiyasini tadbiq etish samaradorligini baholash;
- “O‘zkimyosanoat” aksiyadorlik jamiyati tizimida faoliyat yuritayotgan ishchi-xodimlarining tejamkor ishlab chiqarish konsepsiyasini tadbiq etishiga ta’sir etuvchi omillarni aniqlash;
- kimyo sanoati korxonalari boshqaruvida “tejamkor ishlab chiqarish” konsepsiyasini tadbiq etish vositalari kimyo sanoati korxonalarida “tejamkor ishlab chiqarish” konsepsiyasidan foydalanishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini takomillashtirish bo‘yicha takliflar ishlab chiqish va prognozni amalga oshirish.

Tadqiqotning obyekti sifatida “O‘zkimyosanoat” AJ tizimidagi kimyo sanoati korxonalarining boshqaruv faoliyati hisoblanadi.

Tadqiqotning predmeti bo‘lib, “O‘zkimyosanoat” AJ tizimidagi kimyo sanoati korxonalarida tejamkor ishlab chiqarish konsepsiyasini tadbiq etishni boshqarishdagi tashkiliy-iqtisodiy munosabatlaridan iborat.

Tadqiqot usullari. Tadqiqot jarayonida tizimli va iqtisodiy tahlil, guruhlash, korrelyatsion va regression tahlil, SEM-Path modeli, ekspert baholash, qiyosiy, tarkibiy va statistik tahlil usullaridan foydalanilgan.

Tadqiqot natijalarining aprobatsiyasi. Tadqiqot natijalari 2 ta xalqaro va 3 ta respublika ilmiy-amaliy anjumanlarda muhokamadan o‘tkazilgan.

Tadqiqot natijalarining e’lon qilinishi. Dissertatsiya mavzusi bo‘yicha jami 10 ta ilmiy ish chop etilgan, shulardan O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasining doktorlik

dissertatsiyalari asosiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlarda 5 ta ilmiy maqola, jumladan, 3 tasi respublika, 2 tasi xorijiy jurnallarda nashr etilgan.

Dissertatsiya ishining tuzilishi va hajmi. Dissertatsiya tarkibi kirish, 3 ta bob, xulosa, foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati va ilovalardan iborat. Dissertatsiyaning umumiy hajmi 165 betni tashkil etadi.